

Anonimizálás – mi végre?

Módszeresen-beszámoló

Data anonymization - what for?

Summary about the methodological debate series

Horváth Anna¹ – Gárdos Judit²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.5>

Beérkezés: 2021. 11. 02.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 11. 23.

Elfogadás: 2021. 11. 29.

Bevezető

Szakmai közéleti diskurzusra reflektáló rovatunkban folytatjuk a Módszeresen előadás-sorozatáról szóló beszámolók közlését.

A Módszeresen című szociológiai metodológiai előadás- és vitasorozat 2016 őszén indult. Az akkori szervezők (Janky Béla, BME–MTA TK, jelenleg BME–TK; Gárdos Judit, MTA, jelenleg TK; Németh Renáta, ELTE TáTK; Szakadát István, BME) tervei szerint az előadások és viták olyan módszertani kérdésekre koncentrálnak, amelyek alapvető fontosságúak, és amelyekkel kapcsolatban új eredmények születtek a közelmúltban, és/vagy élénk viták zajlanak a nemzetközi tudományos közösségben. A szervezők fel szeretnék hívni az egyetemi hallgatók és a gyakorló kutatók figyelmét azokra a területekre, ahol megfontolandó bizonyos korábbi kanonizált gyakorlatok felülvizsgálata – de nem szeretnék, hogy a sorozat a régiek helyett új kánonokat jelöljön ki. Ahogy beharangozójukban írják: „Célunk, hogy a hallgatók kanonizált szokások követése helyett képesek legyenek az adatok, eszközök és következtetések kritikai megközelítésére, módszereik megújítására saját korlátaiknak és az általuk képviselt tudomány határainak szem előtt tartásával. Azt gondoljuk, hogy a módszerekről való párbeszéd a szociológia mint diszciplína intellektuális jövője szempontjából lényeges.”

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ, email: horvath.anna@tk.hu

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológia Intézet, Kutatási Dokumentációs Központ, email: gardos.judit@tk.hu

Anonimizálás mint társadalomtudományos probléma

A Módszeresen vitasorozat nyolcadik rendezvényének társszervezője a Magyar Szociológiai Társaság Kvalitatív Szakosztálya volt. A „Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?” című esemény az anonimizálás körüli elméleti és gyakorlati, módszertani és etikai kérdéseket feszegette. A beszélgetésben három, részben eltérő diszciplináris háttérből érkező kutató vett részt: Tamáska Máté szociológus, műemlékvédelmi szakértő, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola tudományos rektorhelyettese, aki az építészet-szociológia területén koordinál és vezet kutatásokat, Zolnay János, akinek az oktatás és esélyegyenlőség a fő kutatási területe, és Vigvári András szociológus és etnográfus, a KRTK Regionális Kutatások Intézete tudományos segédmunkatársa, aki – többek között – a város-vidék kapcsolatok, a szuburbanizáció, illetve a térbeli marginalizáció, térbeli kirekesztés területein folytat kutatómunkát. A beszélgetést Németh Krisztina szociológus, a KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa moderálta, aki egyben az ötletadó és az esemény kvalitatív szakosztályi szervezője is volt.

Azon társadalomtudománnyal foglalkozó kutatókat már régóta foglalkoztatja az anonimizálás kérdése, akiknek munkája során jelentősége és szerepe van az egyének megfigyelésének, a velük való beszélgetésnek. Az anonimizálás egyik fő előnye sok szociológus számára az, hogy a névtelenség mögé bújva őszintebben nyilatkoznak az emberek arról, amit valóban gondolnak, ami valóban történik velük; egyesek viszont rámutatnak arra a fenomenológiai közhelyre, hogy mindenki minden szituációban szerepet játszik (Ellersgaard et al. 2021: 10), tehát nem feltétlenül értelmezhető az „őszinteség” és a „hazugság” kifejezés egy tudományos interjú során. Az adatvédelem, a személyes adatok védelmének etikai és törvényi vonatkozásai az elmúlt években a társadalomtudományos kutatások gyakorlatait is megváltoztatták. Hozzájárulási nyilatkozatok kérése a megfigyelt/meginterjúvolt személyektől, etikai bizottságok bevonása a kutatások engedélyeztetésébe, a publikált anyagokból a személy, illetve esetleg a terep identifikálására alkalmas információk törlése mind-mind nemcsak Magyarországtól nyugatabbra, hanem itthon is a kutatói mindennapok részévé válik. A jelige, úgy tűnik, egyre inkább ez: „Menjünk biztosra!”; az anonimizálásból, úgymond, baj nem lehet, viszont a kutatás „alanyait” megvédi az esetleges negatív következményektől.

A kutatói közösségben megfigyelhető anonimizálási tendenciák és a kutatás alanyainak a saját nevük, a saját arcuk vagy hangjuk megjelenésére irányuló, kvázi a társszerzőséget invokáló kérései egymással ellentmondó felfogást képviselnek arról, hogy egy kutatási folyamatban mi is azoknak az embereknek a szerepe, akiket a kutató megkérdez, illetve megfigyel. Az egyik esetben egy társadalmi jelenséget, csoportot, réteget képviselnek, tehát nevük megjelenítése nem szükséges, sőt, akár hátráltató is, hisz eltereli a figyelmet arról, ami valójában a kutatás tárgya. A másik esetben az interjú „alanyai” szintén a történetüket, sorsukat, véleményüket, gondolataikat mesélik el, viszont esetenként akár aktív szereplői is a kutatási folyamatnak, és semmiképpen sem csak valami más jelenség képviselőjeként jelennek meg a kutatásban, hanem

aktív, saját szerepet kérnek, szerepet kapnak abban a társadalmi cselekvésben, amit tudománynak nevezünk.

Az anonimizálás mint normává váló tudományos gyakorlat tehát *politikai* cselekvés is egyben. Az európai tudomány története során az anonimizálás nem kevésszer a marginalizált csoportok alávett helyzetének bebetonozását is magával hozta (Moore 2012: 332). A *névtelenség* a tudományos „alanyok”-nak a néven nevezett tudósokhoz képest egyértelműen másodrangú helyzetét implikálja és eredményezi: a források nem kötődnek beazonosítható személyekhez, noha az interjúkban ők beszélnek. Nevük nem marad fenn az utókor számára, elismerést nem kapnak. Az eposzi jelzők használata, amikor is az „alany” egy jellemzőjét kiválasztja a cikkíró kutató, és ez a jelző válik az „alany” nevévé, szintén sértheti az interjúalanyok érzékenységét – erről vannak is empirikus tudományos eredmények (Corden–Sainsbury 2006). Sőt, vannak olyan esetek is, amikor a kutatás „alanyai” kifejezetten szeretnék, hogy nevük megjelenjen a publikációkban. Akár érdekükben is állhat, hogy hallassák a saját hangjukat, például mert egy elnyomott nemi csoport vagy földrajzi régió tagjaként (Gordon 2019) élnek. Ilyenkor a nevesítés, a kutatásban való részvétel egy aktív politikai cselekvés, amelyért – ha sikeres – személyes elismerés is járhat.

Az anonimizálás a magyarországi társadalomtudományos publikációk leg többjében tehát nem megkérdőjelezett gyakorlat. Ezen gyakorlat kritikai vizsgálatát tűzte ki célul a Módszeresen sorozat nyolcadik alkalma.

Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?

Az anonimizálás kérdésköre kevéssé reflektált a hazai társadalomtudományokban. Bizonyára valamilyen szinten a kérdéskör „újdonságából”, azonban nem kizárólag ebből adódik, hogy ma is, jelen beszélgetésben is tartalmas dilemmák vetődnek fel az anonimizálás különböző aspektusaival kapcsolatban. A kérdéskör komplexitását és sokrétűségét jelzi, hogy – amint annak kifejtésére a beszélgetés felvezetésében Németh Krisztina is invitálja a résztvevőket – ahány kutató, ahány kutatási tapasztalat, annyi meglátás és különféle nézőpont övezi az anonimitásról, anonimizálásról alkotott véleményeket.

Tamáská Máté vitaindítóját annak hangsúlyozásával kezdi, hogy a mai társadalomban akaratlanul is adatokat szolgáltatunk, adatgyűjtés alanyai vagyunk úton-útfélen, ami a legtöbb esetben a nevünkkel, személyazonosságunkkal összeköthető adatokat jelent. Ilyen értelemben az anonimizálás akár kissé abszurd elvárásnak, eljárásnak is tűnhet. Az erre a helyzetre egyfajta válaszként értelmezhető GDPR-szabályozás a kutatók kezét is megköti valamennyire, többek között tőlük is védi a kutatás alanyainak személyiségi jogait – ez pedig tovább is nehezítheti a terepen a kutató egyébként is nehezen pozicionálható helyzetét. Minél több nyilatkozatot töltetünk ugyanis ki kutatásunk alanyaival, minél inkább „túlbiztosítjuk” magunkat, annál nehezebbnek tűnik a „hivatalnok” szerepétől szabadulnunk, ami megnehezíti a kölcsönös bi-

zalmon alapuló, a kutatás szempontjából rendkívül fontos kapcsolat kialakulását. Ha kutatókként a „kelleténél” is nagyobb félelmet keltünk magunk iránt, az tehát – ahogy Tamáska fogalmaz – „komoly módszertani probléma”.

Kérdés továbbá Tamáska szerint, hogy ha a szociológia intenzíven elindul az anonimizálás irányába, nem erősíti-e fel azt a már most is nagyon erős modellalkotási trendet, amely a mikroszintű adatok elvesztésével jár. Mindez pedig akár a szociológiai tudás gyors elavulásához is vezethet, hiszen a modellek „a hely állandóságához” képest rendre sokkal rövidebb életűek. Összességében nincs ellene az anonimizálásnak, úgy gondolja, vannak elkerülhetetlen esetek, ugyanakkor azt lényegesnek tartja, hogy az anonimizálás ne váljon fontosabbá, mint a kutatás tárgya maga. Úgy látja, hogy az anonimizálás idézőjeles térnyerése egy általános korjelenség, a megfigyelt társadalom érzékenységének beszűrődése a tudomány világába.

Zolnay János alapvetően nem híve az anonimizálásnak, azzal együtt, hogy érteni véli a probléma mögött meghúzódó etikai és kutatómódszertani dilemmákat. A kutatás alanyait, információforrásainkat, tehát a személyeket egy kutatásban mindig, minden körülmények között védeni kell az utólagos felismerhetőségtől, visszakövetetőségtől. A terepkutatásban – akár csak a fotográfiában³ – fontos a kellő közelség a terephez, kutatásunk tárgyához és alanyaihoz. Ennek célja, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű információt szerezzünk meg. Egy szociológiai (terep)kutatás tárgya márpedig nem lehet más, mint az ember, emberek „akkor is, ha ennek meg kell fizetni az árát” – az általánosíthatóság korlátait. Amikor nem személyeket védünk közvetlenül, akkor védhetünk többek között intézményeket, mikrotársadalmakat, településeket. Településeket, településszintű adatokat Zolnay meglátásában nem érdemes anonimizálni, mert sok esetben éppen az az egyik legfontosabb adat egy kutatásban, hogy hol készült. Ugyanakkor egy olyannyira kis méretű település esetében, ahol fennáll a veszélye annak, hogy személyek is felismerhetőek a kutatásunkból, indokolt az anonimizálás, hiszen a kutató a beavatkozástól is védeni igyekszik a kutatás alanyait – mind a kívülről érkező, esetleg politikai, mind a helyi, belső feszültségektől, konfliktusoktól. A településnevek anonimizálásával szemben a történeti kutatások szempontjából is fenntartásai vannak: a korábban felhalmozott tudásanyag kutathatóságát, a történeti előzmények megismerését, az időbeli összehasonlítást mind legalábbis megnehezíti, esetenként ellehetetleníti. A használaton kívül pedig sem kritikára, felülvizsgálatra, esetleges cáfolatra nem ad alkalmat tehát egy erősen anonimizált kutatási dokumentum. A cáfolhatóság márpedig nagyon fontos kritériuma a kvalitatív vizsgálatok és eredmények tudományosságának – ahogy Zolnay fogalmaz: „a tudásunk csonkul, de nem kicsit, hanem nagyon”.

Vigvári András szerint az anonimizálásról azért is fontos értekezni, mert ugyan tűnhet egyszerű módszertani problémának, de amint jobban belemélyedünk az anonimizálással kapcsolatos dilemmákba, rengeteg fontos társadalomtudományos

3 És ilyen módon idetartozik – Zolnay János szerint – egy Robert Capához köthető idézet: „Ha nem elég jó a fénykép, nem mentél elég közel.”

kérdést kinyit, melyek részben a terepmunkával kapcsolatosak, azonban a terepet elhagyva is aktuálisak lehetnek. Az anonimizálással kapcsolatos dilemmáknak két nagy csomópontját határozhatjuk meg Vigvári szerint, melyek főként kutatásetikai szempontokat sűrítenek. Egyrészt ma még akár a 30-40 évvel ezelőttihez képest is bizonytalanabb, törekenyebb világban élünk, ahol főként a vidéken élők életét létbizonytalanság jellemzi. Terepkutatásaink alanyai számára tehát egy kutatásban való részvétel, egy megnyilatkozás is kifejezetten kockázatos lehet. A másik dilemmacsoport pedig aköré szerveződik, hogy maga a tudás, melyet a kutatómunkánk eredményével közvetíteni szeretnénk, mennyire köthető és kötendő szorosan véve a helyhez, vagyis mennyire helyspecifikus tudást igyekszünk termelni.

Az anonimizálással kapcsolatos dilemmák szemléltetéséhez Vigvári elmesél egy személyes élményt, mely meghatározó volt számára társadalomtudományos terepkutatóként. Még mesterszakos hallgatóként végzett egy terepmunkát, mely után néhány évvel egy online hírportálon megjelent egy cikk, ahol az újságíró a kutatás adatait felhasználva ugyan, de nem teljesen realiztikus képet festett a terepről és kellemetlen helyzetbe hozta Vigvári kulcsadatközlőjét. A magára és a helyre ráismerő interjúalany aztán azzal kereste meg a kutatót, hogy annak idején, amikor a kutató megérkezett a kutatás helyszínére, nem mondott igazat arról, hogy kicsoda is ő, és milyen szándékai vannak. Végül hosszas egyeztetés és helyesbítések sora után sikerült tisztázni a helyzetet, és – bár ezen a beszélgetések nem segíthettek érdemben – az érintett család sem szenvedett hosszú távú negatív következményeket. Vigvári szerint mindebből az a legfontosabb tanulság, hogy az anonimizálás kérdésköre kellőképpen összetett, és nem érdemes úgy gondolkodni róla, hogy vagy pártoljuk, vagy ellenezzük. Minden helyzet más, így nehéz előre, egy adott helyzet ismerete nélkül eldönteni, hogy érdemes-e, és ha igen, mit anonimizálni – mi több, vannak esetek, amilyen az itt elmesélt, amikor még a gondos tervezéssel sem lehet minden „veszélyt” előre látni és elhárítani.

Tamáská meglátása szerint a kutatómunka nem igazán ártatlan tevékenység, így annak természetes velejárója, hogy konfliktushelyzetekbe kerül a kutató, bármennyire is igyekszik előrelátó vagy óvatos lenni. „Visszük magunkkal”, hogy a terepen kívül vesszük fel a kapcsolatot, ez alapján helyeznek el minket, kutatókat a helyiek, és belevonnak a helyi konfliktusokba – minél többet vagyunk ott, annál mélyebben. Zolnay az említett konfliktushelyzetre reagálva úgy látja, hogy vannak olyan szituációk, dilemmahelyzetek, amikre nem tudunk érdemi megoldást, mert nagyon nehéznek, összetettnek bizonyulnak, ilyen a Vigvári által említett is. Vannak olyan esetek is, amikor maga a megszólaltatás, a felidézés élménye okoz sebeket, melyekkel – ha nem is hagyja magára a kutató alanyát, alanyait – igazán nehéz mit kezdeni a terepen ideiglenesen jelen lévő kutatóként. A beavatkozás, „az állóvíz felkavarása” azonban nem feltétlenül rossz – teszi hozzá Vigvári a korábban elhangzottakhoz. A kutató–kutatott dichotómia ugyanis nem csupán a hatalmat, de a felelősséget is aránytalanul osztja el; ilyen értelemben – főként a sérülékeny csoportok kutatása esetében – a részvételi kutatási módszerek megoldásul szolgálhatnak több, a kutatás alatt és után felmerü-

lő, a fentiekhez hasonló dilemma feloldására. Mindazonáltal például azt, hogy egy tudományos szöveg milyen utat járhat be, és ebből mi következik a kutatás alanyaira nézve, mindig a kutatónak kell észben tartania. Ugyanakkor olyan esettel is találkozunk, hogy valaki nehezményezi, hogy anonimizálva lesz a kutatás anyaga, hiszen részvételének elsődleges motorja a megszólalás, hogy hangot adjon problémáinak, és úgy érezheti, hogy az anonimizálással éppen az az éle veszik el a megszólalásának, amitől jelentősége van: a konkrét személyhez kapcsolhatóság.

Ami a hely anonimitását, anonimizálását illeti, szintén többféle helyzettel találkozhatunk a beszélgetésben résztvevő kutatók szerint. Vigvári hangsúlyozza Clifford Geertz (1994: 215–216) alapvetését: „*A kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával. Az antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat, szomszédságokat...) kutatnak; falvakban kutatnak*”. Vagyis a kutatásunk tárgya alapvetően sosem a helyszín maga, sokkal inkább az ott lakók, akik azonban rendszeresen elmozdulnak onnan, más helyszíneket is bejárva, frekventálva. Vigvárinak olyan tapasztalata is van, amikor az anonimizálás egészen más miatt vált szükségtelemmé: a 2015 nyarán az Angelusz Róbert Szakkollégium és a Kontúr Közhasznú Egyesület együttműködésében megvalósult Hős utcai kutatás esetében a helyszín stigmatizáltsága miatt egyszerűen ál-szentség lett volna anonimizálni.

Attól függően is változhat az anonimizálás tétje, mikéntje, hogy „kinek írunk” – jegyzi meg Tamáska és Zolnay. Minél kevésbé ismeretes a potenciális olvasóközönség számára „a terep”, annál kevésbé van jelentősége, funkciója az anonimizálásnak. Vigvári annak fontosságát hangsúlyozza, hogy a hazai kutatások eredményei – már csak a közfinanszírozás okán is – eljussanak a hazai közönséghez, és kutatóként ne „angolul, a külföldi lapokba” írjuk meg a „kínos témákat”. Egyetért továbbá azzal, hogy az anonimizálás révén keletkező adatvesztés bizonyos esetekben valóban komoly dilemmákat szül a kutató számára.

A másik fontos dilemma pedig a kutató és adatközlő közötti bizalmi kapcsolat és az erre vonatkozó jogi biztosítékok viszonyáról szól: a tapasztalat ugyanis azt mutatja, mondják a kutatók, hogy korántsem egyértelmű, hogy a körültekintő jogi biztosítékok (melyeknek legfontosabb, összefoglaló hívószava korunkban a GDPR) a kutatás alanyait is a bizonyosság és a biztonság érzésével töltik el, ami ilyen módon megalapozná a bizalmi kapcsolat kialakulását kutató és adatközlő között. Különösképpen a fiatal, kezdő kutatók, egyetemi hallgatók esetében hangsúlyos ez a dilemma és a hozzá köthető félelmek, amelyek esetenként a kutatás feladásához, teljes újratervezéséhez is vezethetnek.

Irodalom

Corden, Anne – Sainsbury, Roy (2006): Exploring ‘quality’: Research participants’ perspectives on verbatim quotations. *International Journal of Social Research Methodology*, 9(2): 97–110. <https://doi.org/10.1080/13645570600595264>

- Ellersgaard, Christoph Houman – Ditlevsen, Kia – Larsen, Anton Grau (2021): Say my name? Anonymity or not in elite interviewing. *International Journal of Social Research Methodology*, <https://doi.org/10.1080/13645579.2021.1932717>
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Niedermüller Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég, 200–216.
- Gordon, Rebecca (2019): ‘Why would I want to be anonymous?’ Questioning ethical principles of anonymity in cross-cultural feminist research. *Gender & Development*, 27(3): 541–554. <https://doi.org/10.1080/13552074.2019.1664044>
- Moore, Niamh (2012): The politics and ethics of naming: questioning anonymisation in (archival) research. *International Journal of Social Research Methodology*, 15 (4): 331–340. <https://doi.org/10.1080/13645579.2012.688330>